

Designing and validating a package of Islamic condolence rituals for mothers bereaved of a child with cancer

ARTICLE INFO

Article Type
Research Article

Authors

Farideh Sadat Sajjadipour
Marieh Dehghan Manshadi *
Najmeh Sadrposhan
Mohammad Hossein Fallah

How to cite this article

Farideh Sadat Sajjadipour, Marieh Dehghan Manshadi, Najmeh Sadrposhan, Mohammad Hossein Fallah. Designing and validating a package of Islamic condolence rituals for mothers bereaved of a child with cancer, *Journal of Quran and Medicine*. 2023; 8(4): 1-12.

1. PhD student, Department of Consulting, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Counseling, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran (corresponding author).
3. Assistant Professor, Department of Counseling, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran.
4. Associate Professor, Department of Counseling, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd, Iran.

* Correspondence:
Email: dehghan@yahoo.com

ABSTRACT

The death of a child is the most difficult experience for a mother in life, and it has many psychological damages. Especially the death of a child due to cancer has its own difficulties. Because of the difficulty of this experience, mothers need consolation and comfort. But how to express condolences is very important. Therefore, the aim of the present study was to develop condolence rituals based on the lived experiences of bereaved mothers of cancer children. The current research was mixed and in the form of a mixed exploratory design and included qualitative and quantitative phenomenological methods. The sampling method was purposeful and with maximum difference. The number of sample people were 13 bereaved mothers due to the death of their child with cancer in Yazd city. The data collection method was semi-structured interview. After interviewing the participants and recording the interview, each of the recorded interviews was written down on paper and analyzed using the Collaizi method. 3 main themes and 16 secondary themes were obtained from the data analysis. The main themes were condolence focused on spirituality, condolence focused on effective emotion, and condolence not expressed. Using the obtained data, a package of grief counseling and condolence rituals with an Islamic approach was designed including ten sessions. Delphi technique was used to validate the designed package. Then, the collected responses were analyzed and quantified in the form of two indexes, the relative coefficient of content validity (CVR) and the content validity index (CVI). The minimum acceptable value for content validity was 0.79, which was obtained for validity sessions at 0.85. Also, the minimum relative content validity coefficient was 0.62, which was the minimum value obtained for the sessions of 0.67. The results showed the validity of the counseling package. These findings show that in condolence with bereaved mothers, etiquette should be observed that has a consoling function and does not lead to more harm and discomfort to the bereaved mother.

Keywords: package of Islamic condolence rituals, validation, mourning

طراحی و اعتبارسنجی بسته آداب تسلیت گویی

واژگان کلیدی: بسته آداب تسلیت‌گویی اسلامی، اعتبارسنجی، سوگ.

اسلامی در مادران با سوگ فرزند مبتلا به سرطان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۳

*نویسنده مسئول: dehghan@yahoo.com

مقدمه

مرگ فرزند، صرف نظر از علت آن، یک رویداد آسیب‌زا برای پدران و مادران است. مرگ یک کودک، چه مورد انتظار و چه غیرمنتظره، یکی از سخت‌ترین تجربیاتی است که ممکن است والدین با آن روبرو شوند (۱). سوگواری والدین یکی از شدیدترین دردناک‌ترین، ویران‌کننده‌ترین و پایدارترین اشکال سوگ است (۲). سوگ پس از از دست دادن فرزند، واکنش اندوه شدیدتری نسبت به از دست دادن همسر یا والدین ایجاد می‌کند (۳). از دست دادن فرزند می‌تواند اثرات نامطلوب قابل توجهی بر سلامت جسمی و روانی والدین داشته باشد. والدینی که فرزند خود را از دست داده‌اند در معرض خطر اثرات طولانی مدت آن مانند افسردگی یا اضطراب و همچنین افزایش پذیرش روانپزشکی هستند. سوگ والدین همچنین می‌تواند بر چهارچوب اجتماعی خانواده‌ها تأثیر بگذارد، برخی از مطالعات شواهدی از افزایش اختلافات زناشویی و طلاق را در چنین مواقعی نشان می‌دهند (۴). علائم جسمی، تحلیل سلامتی، رنج روانی، وجودی، هستی‌شناسانه و اجتماعی در تجربیات والدینی که به خاطر فقدان فرزندشان سوگواری هستند نفوذ کرده و بخشی از زندگی آن‌ها می‌شود (۵). همراه با تأثیر روانشناختی، شواهدی وجود دارد که سوگ والدین به دلیل فوت فرزند می‌تواند تأثیرات منفی بر سلامت جسمانی والدین داشته باشد. کیفیت پایین‌تر زندگی مرتبط با سلامت، افزایش خطر ابتلا به بیماری‌های قلبی و حتی افزایش مرگ و میر از جمله این تأثیرات است (۶). در این افراد خطر ابتلا به بیماری و مرگ و میر در آن‌ها در مقایسه با بزرگسالانی که والدین یا همسرشان را از دست داده‌اند افزایش می‌یابد (۷). هم‌چنین والدین با فرزند بیمار در طول زندگی و با سوگ فرزند نیاز به مداخلات و کمک‌های بسیاری برای مدیریت استرس خود دارند (۸). تجربه‌های والدین در طی بیماری فرزند و مرحله‌های زندگی او در طولانی مدت بر واکنش‌ها و پیامدهای سوگ والدینی در مدت زمان طولانی اثر می‌گذارد. در چنین شرایطی که محدودیت زندگی برای فرزند مشخص می‌شود، سوگواری والدین قبل از مرگ فرزند و بلافاصله بعد از دریافت تشخیص و اطلاع از پیش‌آگهی بیماری آغاز می‌شود. علاوه بر این الزام مراقبت و درمان طولانی مدت قبل از مرگ فرزند و در طی ماه‌ها و سال‌ها بر رنج و سختی روانی والدین می‌افزاید و مرگ می‌تواند زمانی اتفاق بیفتد که والدین احساس کنند که دیگر از طریق منابع بیرونی و درونی قادر به مقابله نبوده و در نتیجه آسیب‌پذیری آن‌ها نسبت به مرگ فرزند افزایش یابد (۹). با توجه به نوع و شدت تجربه سوگ والدین با فرزند مبتلا به سرطان، پیامدهای این تجربه و آسیب‌پذیری والدین در برابر

فریده سادات سجادی پور

دانشجوی دکتری، گروه مشاوره، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

ماریه دهقان منشادی *

استادیار، گروه مشاوره، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران (نویسنده مسئول).

نجمه سدرپوشان

استادیار، گروه مشاوره، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

محمد حسین فلاح

دانشیار، گروه مشاوره، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

چکیده

مرگ فرزند برای مادر سخت‌ترین تجربه ممکن در زندگی است و آسیب‌های روانشناختی متعددی با خود دارد. به ویژه فوت فرزند به خاطر سرطان دشواری‌های خاص خود را دارد. به دلیل دشواری این تجربه مادران نیازمند تسلی و آرامش هستند. اما چگونگی تسلیت گویی اهمیت زیادی دارد. بنابراین هدف پژوهش حاضر تدوین آداب تسلیت‌گویی بر اساس تجارب زیسته مادران داغ‌دیده فرزندان سرطانی بود. پژوهش حاضر آمیخته و در قالب طرح آمیخته اکتشافی و شامل روش کیفی پدیدارشناسی و کمی بود. روش نمونه‌گیری هدفمند و با حداکثر اختلاف بود. تعداد افراد نمونه ۱۳ نفر از مادران داغ‌دیده به خاطر فوت فرزند مبتلا به سرطان در شهر یزد بودند. روش جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه نیمه ساختاریافته بود. بعد از انجام مصاحبه از شرکت‌کنندگان و ضبط مصاحبه، هر کدام از مصاحبه‌های ضبط شده بر روی کاغذ پیاده شده و به روش کلازیری مورد تحلیل قرار گرفت. از تحلیل داده‌ها ۳ مضمون اصلی و ۱۶ مضمون فرعی حاصل شد. مضامین اصلی تسلیت‌گویی متمرکز بر معنویت، تسلیت‌گویی متمرکز بر هیجان کارآمد و تسلیت‌ناگویی بود. با استفاده از داده‌های حاصل، بسته مشاوره سوگ و آداب تسلیت‌گویی با رویکرد اسلامی شامل ده جلسه طراحی شد. برای اعتبارسنجی بسته طراحی شده از تکنیک دلفی استفاده شد. سپس پاسخ‌های جمع‌آوری شده مورد تحلیل قرار گرفت و در قالب دو شاخص ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) و شاخص روایی محتوا (CVI) کمی‌سازی شد. حداقل مقدار قابل قبول برای روایی محتوا ۰/۷۹ بوده که برای جلسات روایی ۰/۸۵ به دست آمد. هم‌چنین حداقل ضریب نسبی روایی محتوا نیز ۰/۶۲ بوده که برای جلسات ۰/۶۷ حداقل مقدار به دست آمده بود. نتایج نشان دهنده اعتبار بسته مشاوره بود. این یافته‌ها نشان می‌دهد در تسلیت‌گویی با مادران داغ‌دیده باید آدابی را رعایت کرد که کارکرد تسلی بخشی را داشته باشد و منجر به آسیب و ناراحتی بیشتر مادر داغ‌دیده نشود.

امام علی (ع) گروهی که کسی از آن‌ها مرده بود تسلیت داده امر به شکیبایی نمود و (درباره مرگ) فرمود این مرگ او نه به شما آغاز یافت و نه انجام (تا ناگوار باشد بلکه همه در آن یکسانند) و این یار شما (در زندگی) سفر می‌کرد (از شما دور می‌شد) پس انگارید که به یکی از سفرهای خود رفته است که به سوی شما باز آید و اگر باز نیامد (و نخواهد هم آمد) شما نزد او می‌روید (پس افسردگی بر دوری از او بیجا است).

بنابراین تسلی دادن و دل‌داری با دیگران به اشکال گوناگون مورد تأکید و امری پسندیده است و در این باره باید آداب و روش‌هایی را رعایت کرد. رعایت این آداب در ارتباط با مادری که فرزند خود را از دست داده است به دلیل شدت مصیبت از اهمیت خاصی برخوردار می‌شود. با وجود این آموزه‌های ارزشمند، برخی از آداب کنونی نه تنها باعث راحتی حال سوگواران که باعث زحمت و مرارت برای آن‌ها است. به عنوان مثال در روایات بیان شده است که «غذا خوردن نزد مصیبت زدگان و با خرج آنان، از رفتارهای جاهلیت است و سنت پیامبر(ص) فرستادن غذا برای مصیبت‌زدگان است» (۱۲). این در حالی است که در اکثر نقاط کشور ما و به ویژه در شهر یزد، سنت به گونه‌ای است که صاحبان عزا زحمت میهمان‌داری و پذیرایی را نیز بر دوش دارند. علاوه بر این بسیاری از بازماندگان نیز در این شرایط درباره چگونگی تسلیت گفتن با تردید و ناآگاهی مواجه هستند. با وجود اهمیت تسلی دادن و نحوه آن، بنا به بررسی‌های انجام شده توسط پژوهشگر مدل جامعی برای چگونگی آن یافت نشد. البته لازم به ذکر است بنا به بررسی‌های انجام شده توسط پژوهشگر در هر دو حوزه مشاوره و مداخله در سوگ و به ویژه تسلیت‌گویی پژوهشی با روش آمیخته و ترکیبی از روش پژوهش کمی و کیفی گزارش نشده است.

بنابراین مسئله پژوهش حاضر این است که تجربه زیسته مادران با سوگ فرزند مبتلا به سرطان چگونه است و بسته آداب تسلیت‌گویی با رویکرد اسلامی به چه شکل بوده و آیا از اعتبار لازم برخوردار است؟

مواد و روش‌ها

طرح پژوهش آمیخته اکتشافی بود. بخش کیفی از نوع پدیدارشناسی بود. تعداد افراد نمونه در این پژوهش ۱۳ نفر از مادران با سوگ فرزند مبتلا به سرطان در شهر یزد در سال ۱۴۰۱ بودند. روش نمونه‌گیری هدفمند و با حداکثر اختلاف بود. کفایت نمونه‌گیری با اشباع داده‌ها تعیین شد. به این صورت که بعد از انجام ۱۰ مصاحبه مقوله‌های جدیدی اضافه نشد ولی برای اطمینان بیشتر تعداد ۳ نفر دیگر نیز مورد مصاحبه قرار گرفتند. برای جمع‌آوری داده‌ها نیز از روش مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استفاده شد.

بعد از انجام مصاحبه از شرکت‌کنندگان و ضبط مصاحبه، هر کدام از مصاحبه‌های ضبط شده بر روی کاغذ پیاده شده و به روش

آسیب‌های جسمانی و روانشناختی مداخله به هنگام و مؤثر برای این گروه ضروری بوده و می‌تواند از بسیاری از آسیب‌ها و پیامدهای مرتبط با آن جلوگیری کند. در این راستا حمایت‌های اجتماعی یکی از عوامل مؤثر در کاهش نشانگان سوگ است (۱۰). تسلیت‌گویی بخشی از این حمایت به شمار می‌آید. در تجربه سوگ والدین نحوه حمایت‌گری و کیفیت سیستم حمایتی نیز از اهمیت بالایی برخوردار است. والدین به ویژه مادران سوگوار نیازمند تسلی و آرامش هستند. از دیرباز نیز فرهنگ تسلیت‌گویی در کشور ما وجود داشته است. اما چگونگی بیان تسلیت و در نظر گرفتن ملاحظات برای این کار و رعایت آداب مربوط به آن اهمیت زیادی دارد تا تسلیت‌گویی بتواند کارکرد مؤثری داشته و نتیجه معکوس در پی نداشته باشد. بنابراین واکنش اطرافیان به این پدیده و کیفیت ارتباط افراد نزدیک با داغ‌دیدگان و نحوه همدلی با آن‌ها دارای اهمیت است. درک این مسئله و چگونگی تسلیت‌گویی می‌تواند بسته به تجربه افراد و با توجه به تجربه زیسته آن‌ها از سوگ فرزند متفاوت باشد. بر این اساس بررسی آداب تسلیت‌گویی از نگاه فرد سوگوار و تجربه زیسته او ضروری و مفید است.

واکنش اطرافیان به این پدیده و کیفیت ارتباط افراد نزدیک با داغ‌دیدگان و نحوه همدلی با آن‌ها نیز دارای اهمیت است. این در حالی است که با وجود آموزه‌های دینی درباره تسلیت‌گویی و آداب سوگواری بسته مدونی در این رابطه برای حمایت و مراقبت از والدین سوگوار وجود ندارد.

دین اسلام بر همدردی و تسلیت و تعزیت دادن به مصیبت زده و مصیبت دیده تأکید دارد؛ زیرا شرایط ویژه او به گونه‌ای است که نیازمند همدردی و پشتیبانی معنوی و روحی است. این گونه است که در آموزه‌های وحیانی قرآن و اسلام اصطلاحی به عنوان تسلیت و تعزیت مطرح شده است. تسلیت و تعزیت به معنای همدردی و غمگساری با مصیبت زده برای کاهش فشار سنگین مصیبت است که بر جان و دلش سنگینی می‌کند و گاه تاب و تحملش را می‌گیرد و ممکن است بی‌تابی و بی‌صبری کند. اما با تسلیت ما، او به آرامش نسبی دست می‌یابد (۱۱).

در آیات قرآن و احادیث و روایات متعدد نیز چگونگی برخورد با مصیبت و مصیبت‌دیدگان را بیان کرده‌اند. به عنوان مثال وقتی حضرت موسی(ع) در شب تاریک و سرد در بیابان و کوه طور با همسرش گرفتار می‌شود، به همسرش دل‌داری می‌دهد تا با به دست آوردن آتشی گرم، از این بیابان بیرون روند. (نمل، آیه ۷). دل‌داری اسماعیل (ع) به پدرش ابراهیم (ع)، در پی احساس نگرانی پدر از احتمال مخالفت او با ذبح خودش از دیگر نمونه‌هایی است که قرآن به آن اشاره کرده است (صافات، آیه ۱۰۲). همچنین خداوند در آیات ۱۵۵ تا ۱۵۷ سوره بقره خود تسلی بخش مؤمنان صابر مصیبت دیده می‌شود و آنان را با بشارت به مقامی والا و برخوردار از درود و رحمت و هدایت خویش دل‌داری و تسلی می‌دهد. حکمت ۳۴۹ نهج البلاغه نیز نمونه‌ای از تسلیت‌گویی است. در این حکمت

کدگذاری صورت گرفت. در پژوهش حاضر تمامی مصاحبه‌ها در طول ۶۰ تا ۹۰ دقیقه اجرا و برای حصول اعتماد، تمامی مصاحبه‌ها ضبط و سپس کلمه به کلمه پیاده‌سازی شد. کدگذاری نیز توسط پژوهشگر و فرد متخصص دیگری در حوزه کیفی انجام و مورد مقایسه قرار گرفت. هم‌چنین از بررسی و تطبیق نظر برخی پژوهشگران کیفی و همچنین مشارکت‌کنندگان در پژوهش استفاده شد. در پژوهش حاضر برای کسب تأیید، پژوهشگر تمامی مراحل را به دقت ثبت و یادداشت نموده و به گونه‌های مختلف گزارش داده است تا در صورت نیاز سایر افراد قادر به استفاده و پیگیری موارد لازم باشند. روند کدگذاری‌ها نیز به صورت کامل شرح داده شد.

به دلیل جدید بودن و اکتشافی بودن این طراحی، بسته ارائه شده نیاز به اعتبارسنجی داشت. برای اعتبارسنجی داده‌ها از تکنیک دلفی استفاده شد.

روش دلفی یک روش یا تکنیک ارتباطی ساختمند است که در اصل به منظور پیش‌گویی سامانمند و تعاملی با تکیه بر هم‌اندیشی خبرگان ابداع شده و توسعه پیدا کرده است. این روش عمدتاً اهدافی چون کشف ایده‌های نوآورانه و قابل اطمینان یا تهیه اطلاعاتی مناسب به منظور تصمیم‌گیری را دنبال می‌کند. روش دلفی فرآیندی ساختار یافته برای جمع‌آوری و طبقه‌بندی دانش موجود در نزد گروهی از کارشناسان و خبرگان است که از طریق توزیع پرسشنامه‌هایی در بین این افراد و بازخورد کنترل شده پاسخ‌ها و نظرات دریافتی صورت می‌گیرد (۱۳).

بنابراین در بخش اعتبارسنجی بسته طراحی شده در این پژوهش نیز از روش دلفی و نظر متخصصان در حوزه سوگ و مشاوره با رویکرد اسلامی استفاده شد. هدف این بود که از طریق متخصصان و صاحب نظران در حوزه سوگ فرزند و مداخلات با رویکرد اسلامی اعتبار بسته بررسی شود. در مرحله اعتبارسنجی نیز جامعه آماری روانشناسان و مشاوران حوزه سوگ و مداخلات با رویکرد اسلامی بوده که به مدت حداقل ۵ سال در این حوزه فعالیت داشته و به صورت هدفمند تعداد ۱۰ نفر از آن‌ها به عنوان گروه نمونه در پژوهش شرکت کردند. ویژگی‌های این افراد که در بررسی روایی محتوایی جلسات و مقوله‌ها در پنل شرکت داشتند، در جدول ۱ بیان شده است.

کلایزی مورد تحلیل قرار گرفت. لازم به ذکر است پس از تحلیل هر مصاحبه و شکل دادن به مفاهیم سازماندهی شده، مصاحبه بعدی انجام می‌شد. این روش تا اتمام تمامی مصاحبه‌ها ادامه داشت. تحلیل داده‌ها به این صورت بود که ابتدا مصاحبه‌ها برای درک فضای مصاحبه و شرکت‌کنندگان چندین بار بازخوانی شد. اطلاعات مکتوب مربوط به مصاحبه‌ها چندبار خوانده شده تا محتوای کلی درک شود، این کار همراه با گوش دادن به بخش‌هایی از اطلاعات ضبط شده بود. در مرحله بعد کدهای اصلی و عبارات‌های مهم هر مصاحبه استخراج شد. به این صورت که جملات و عبارات‌های مرتبط با سؤالات در مصاحبه‌ها جدا و در فایل دیگری نگهداری شد. این کار به این دلیل بود که اطلاعاتی که اهمیت کمتری هم داشتند از دست نروند چون ممکن بود در مراحل بعدی اهمیت آن‌ها مشخص شود. در سومین مرحله معنای هر عبارت توضیح و با مفهوم بخشی به آن، خلاصه شد. به این صورت که برای هر جمله مهم یک توصیف کوتاه از معانی پنهان آن نوشته شده و این کار توسط دو نفر انجام گرفت. سپس معانی استخراج شده از جملات با هم ترکیب شده تا معنی مشترک حاصل شود. در مرحله چهارم معانی به صورت دسته‌هایی از کدها، سازماندهی شدند. یعنی معانی حاصل در مرحله قبل در خوشه‌های جداگانه‌ای گذاشته و مورد بحث قرار گرفت. در پنجمین مرحله کدها به صورت دسته‌های مرتبط با یکدیگر در یک دسته کلی‌تر و سپس خوشه‌هایی قرار گرفتند که از آن‌ها مفاهیم محوری حاصل شد. در مرحله ششم یافته‌ها مورد بحث و توصیف قرار گرفته و نهایتاً به ساختار پدیده پاسخ دادیم.

روش‌های بررسی اعتبار و روایی در این پژوهش نیز شامل معیارهای اعتبار، انتقال، اعتماد و تأییدپذیری^۴ و اصالت^۵ بود. برای افزایش میزان اعتبار در این پژوهش درگیری طولانی مدت و پیوسته، اجتناب از نتیجه‌گیری زود هنگام و بدون مشاهدات کافی، بحث و گفتگوی سازنده درباره یافته‌ها با همکاران بی‌طرف و صادق، ذهنیت پیش‌رونده به معنای نظارت بر سازه‌های تدوین شده و مستندسازی فرآیند تغییر از ابتدا تا پایان مطالعه، بازنگری شرکت‌کنندگان و تأیید یافته‌های حاصل از تحلیل توسط شرکت‌کنندگان و خودبازبینی محقق در فرآیند جمع‌آوری و تحلیل داده مؤثر بوده است. انتقال در این پژوهش از طریق توسعه و توصیف غنی از مجموعه داده‌ها در طول گردآوری و استفاده از روش‌های ویژه

جدول ۱. مشخصات ارزیابان در مرحله سنجش روایی آداب تسلیت‌گویی

شماره ارزیاب	جنسیت	تحصیلات	سابقه فعالیت
۱	زن	دکترای روانشناسی عمومی	۵
۲	زن	دکترای روانشناسی عمومی	۱۳

4- Confirmability

5- Authenticity

6 - Delphi method

1 - Colaizzi

2- Credibility

3- Transferability

۳	مرد	دکترای روانشناسی بالینی	۵
۴	مرد	دکترای مشاوره خانواده	۵
۵	مرد	دانشجوی دکتری مشاوره خانواده	۶
۶	مرد	دانشجوی دکترای روانشناسی عمومی	۸
۷	مرد	دانشجوی دکترای روانشناسی عمومی	۵
۸	زن	دانشجوی دکترای روانشناسی سلامت	۵
۹	زن	دکترای روانشناسی عمومی	۷
۱۰	زن	دکترای مشاوره خانواده	۱۰

بعد از توضیح روش و موضوع و فرآیند صورت گرفته برای استخراج مقوله‌ها و تهیه بسته، در مورد ضرورت داشتن و مرتبط بودن بازخورد گرفته شده. چک لیست خام تهیه شده در این باره توسط ارزیابان تکمیل گردید. سپس پاسخ‌های جمع‌آوری شده مورد تحلیل قرار گرفت و در قالب دو شاخص ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) و شاخص روایی محتوا (CVI) کمی سازی شد.

یافته‌ها

از بررسی تجربه زیسته مادران از تسلیت‌گویی ۳ مضمون اصلی و ۱۶ مضمون فرعی به دست آمد. در جدول شماره ۲ مضامین اصلی و فرعی حاصل از مصاحبه‌ها بیان شده است.

جدول ۲. مضامین اصلی و فرعی آداب تسلیت‌گویی بر اساس تجارب زیسته مادران داغ‌دیده با فرزند سرطانی

مضامین اصلی	مضامین فرعی
تسلیت‌گویی متمرکز بر معنویت	۱- طلب صبر
	۲- امتحان الهی دانستن
	۳- بیان حکمت و مصلحت خدا
	۴- تقدیر
	۵- ذکر مصائب اهل بیت
تسلیت‌گویی متمرکز بر هیجان کارآمد	۶- یادآوری آخرت
	۱- امیدواری دادن و همدلی
	۲- حضور افراد با تجربه مشابه
	۳- حضور اقوام نزدیک
	۴- نیک‌گویی از متوفی
تسلیت ناگویی	۵- توجه به تفاوت فردی افراد داغ‌دیده
	۱- یادآوری برخی سختی‌ها در ارتباط با متوفی
	۲- بیان رنج بی‌فایده
	۳- کنکاش جزئیات
	۴- قضاوت درباره بازماندگان و متوفی
۵- عدم حضور افراد نزدیک	

بهش صبر بده بتونه این داغو تحمل بکنه. وقتی می‌گفتن خدا صبرت بده تو دلم می‌گفتم الهی امین.»
 امتحان الهی دانستن: بیان این که این ابتلا و فقدان آزمایش و امتحان الهی بوده به نوعی یادآوری این واقعیت بود که اتفاق از جانب خداوند و برای آزمایش فرد بوده و در نتیجه مادر تلاش بیشتری برای تحمل و کنترل هیجان خود داشت.

مضمون اصلی یک: تسلیت‌گویی متمرکز بر معنویت
 هنگام تسلی دادن در بسیاری از موارد زمانی که افراد از ادبیات دینی و معنوی استفاده می‌کردند برای بازمانده خوشایند بود.
 طلب صبر: افراد حاضر برای مادر داغ‌دیده طلب صبر داشتند که از دیدگاه مادران این امری پسندیده و مطلوب بود.
 شرکت‌کننده شماره ۳: «همه اقوام او مدن می‌گفتن خدا بهت صبر بده واقعا هم اون لحظه تنها چیزی که آدم می‌خواد اینه که خدا

شرکت کننده شماره ۱۰: «همسایه‌ها می‌ومدن یکیشون می گفت خیلی سخته خدا هر کسی رو یه جوری امتحان می‌کنه تو هم شاگرد خوبی بوده که داره امتحان سختی ازت می‌گیره».

بیان حکمت و مصلحت خدا: یادآوری این امر نیز باعث آرامش بیشتر بازمانده بود. فکر این که در پس این اتفاق مصلحتی هست که خداوند به آن آگاه است توانایی صبر و مقابله را افزایش می‌دهد.

شرکت کننده شماره ۷: «پسرخاله می گفت مصلحت خدا بوده. هیچکده نمی دونه چرا این اتفاق افتاده. چرا خدا خواسته که دیگه تو این دنیا نباشه. فقط خودش می دونه و بس. صلاح خدا هر چی باشه حتما صلاحه».

تقدیر: تأکید بر تقدیر بودن اتفاق نیز منجر به کاهش احساس گناه و نوعی تسلیم شدن می شد که در نهایت هیجان منفی فرد را کاهش می داد و از تقلا بیهوده جلوگیری می کرد.

شرکت کننده شماره ۱۱: «روحانی می گفت چیزی رقم خورده بوده و اتفاق افتاده نمیشه کاریش کرد. فقط باید صبر کرد. خدا برای هر بنده‌ای یک چیزی مقدر کرده و هیچ کس هم خبر تقدیرشو نداره».

ذکر مصائب اهل بیت: ذکر و یادآوری مصائب اهل بیت نیز باعث کاهش احساس منفی بازمانده شده است.

شرکت کننده شماره ۹: «وقتی ذکر مصیبت حضرت زینب رو می‌خوندن می‌گفتم دیگه من که بالاتر حضرت زینب نبودم. همسایمون می گفت دست بذار رو سینه‌ات و بگو یا حسین. یاد امام حسین که بیفتی یاد مصیبتش، آرومتر میشی».

یادآوری آخرت: بیان ویژگی‌های دنیا و آخرت، مقایسه این دنیا و دنیای دیگر در قالب داستان و حکایت و آیات قرآن باعث تسلی خاطر مادر بوده است.

شرکت کننده شماره ۶: «مثلا پسر خاله ام که داستان حضرت موسی رو برام گفت، همش یادم میاد. یاد اون که میفتم این که این دنیا چطوره و آخرت چطوره، آرومتر می‌شم».

مضمون اصلی دو: تسلیت گویی متمرکز بر هیجان کارآمد از آن جا که مادر شرایط هیجانی دشواری را تحمل می‌کند نیاز به راهبردهایی دارد که هیجان او کاهش یابد و بتواند خود را از نظر هیجانی تنظیم کند. برخی اظهارات افراد برای تسلی دادن منجر به کاهش احساس منفی در مادر شده و توسط شرکت کنندگان مثبت ارزیابی شده است.

امیدواری دادن و همدلی: بازمانده نیاز به این دارد که به زندگی امیدوار شود و احساس کند که دیگران تا حدودی شرایط او را درک می‌کنند. بنابراین اظهاراتی با محتوای امیدبخشی و درک شرایط برای مادران تسلی دهنده بوده است.

شرکت کننده شماره ۸: «خواهرم میگفت خواهر همین که زن نداشته یا بچه نداشته که باید غصه بخوری، دیدی که چقدر درد کشیده، میخواستی یک سال دیگه درد بکشه بعد از دنیا بره».

حضور افراد با تجربه مشابه: زمانی که افراد با داغیدگی مشابه و مادران داغدار در مراسم حاضر بودند و به مادر داغدیده تسلیت

می‌گفتند مادران اظهار داشتند که آرامش بیشتری داشته و احساس می‌کردند که او نیز درد و غم مشابهی دارد که می‌تواند زبان حال من را بفهمد.

شرکت کننده شماره ۱: «کسی که داغ دیده بود، دردم رو میفهمید. مثلا همسایمون، خودش داغ دیده بوده، دامادش فوت شده بوده. نوروز کرونا گرفت مرد؛ او هم سه تا بچه داشت، بهم میگفت تو هم مثل من باید بچه یتیم بینی. اون می‌فهمید من چی می‌کشم».

حضور اقوام نزدیک: حضور افراد درجه یک و اقوام نزدیک باعث تسلی خاطر مادر بود.

شرکت کننده شماره ۲: «همه اقوام اومده بودن تا دور و برم شلوغ بود خیلی نمی‌فهمیدم. این که خواهرام مادرم همه دور و برم بودن آرومتر بودم. وقتی همه رفتن تازه خیال می‌کنی فهمیدم چطور شده». نیک گویی از متوفی: مادران زمانی که خوبی‌ها و ویژگی‌های خوب فرزند خود را می‌شنیدند و یا هر کسی به نوعی از فرزندشان یاد می‌کرد که مثبت بود احساس خوبی داشتند.

شرکت کننده شماره ۶: «برادرم میگفت بین بچه‌ات چقدر خوب بوده، بچه‌ات تا دم آخر صدای یا علی می‌زده، میگفت بعضی‌ها هستن اصلا بچه هاشون نمیتونن چیزی بگن. میگفت بین خواهر چقدر بچه‌ات لا حول و لا قوه... رو قشنگ گفت».

توجه به تفاوت فردی افراد داغدیده: برخی از مادران از بیان برخی جملات و اظهارات خوشحال بودند اما برخی دیگر از همین ابراز کلمات ناراحت می‌شدند. یک نمونه بارز در این باره بود که افراد بیان می‌کردند، متوفی سختی زیادی کشیده و مرگ برای او راحتی بوده است. برخی مادران این جمله را باعث تسلی خود دانسته و برخی دیگر از این جمله ناراحت می‌شدند.

اما شرکت کننده شماره ۳: «مثلا بعضیا میگفتن که، بچه راحت شد. از درد و زجر راحت شد، من خیلی از اون شخص تنفر پیدا می‌کردم، اینهمه راه زحمت کشیده اومده برا تسلیت. یجورایی وقتی بهت میگه که راحت شد یعنی الان بچه من، الان دیگه نیست. من راضی داشتم بچم مریض بود ولی زنده بود».

مضمون اصلی سه: تسلیت ناگویی

برخی موارد در تسلیت گویی برای مادران نه تنها باعث آرامش نشده است بلکه رنج و ناراحتی آن‌ها را افزایش داده که آن را تحت عنوان تسلیت ناگویی بیان کرده‌ایم.

یادآوری برخی سختی‌ها در ارتباط با متوفی: زمانی که افراد اظهاراتی با این محتوا داشتند که متوفی سختی زیادی کشیده و رنج‌های او را به طور خاص درباره بیماری (شیمی درمانی، لاغر شدن و غیره) بیان می‌کردند مادران اظهار ناراضی داشتند.

شرکت کننده شماره ۱۲: «همسایه مون اومده بود می‌گفت سرطان خیلی سخته. خیلی اذیت شده، شیمی درمانی و مریضیایی بعدش. دوست نداشتم اینا رو بگه یاد اون سختی‌هاش می‌فتم».

دوم نیز ناپایدهایی است که منجر به تسلیت ناگویی و آزرده‌گی خاطر مادر می‌شود.

بایدها یا بهین‌گویی در تسلیت‌گویی:

از آن‌جا که در بسیاری مواقع ممکن است افراد فقط حضور داشته و از واژگان محدودی استفاده کنند ما اصطلاح بایدها را عنوان کرده‌ایم. علاوه بر این افراد می‌توانند با واژگان و رفتار، نه تنها فقط رفتاری داشته باشند که منجر به آزرده‌گی نشود بلکه می‌توانند تسلی دهند و تسلی بخش نیز باشند، بر این اساس اصطلاح بهین‌گویی نیز انتخاب شده است تا افراد بدانند و بتوانند حضور مؤثرتری برای تسلیت‌گویی داشته باشند.

بهین‌گویی معنوی:

مصاحبه با شرکت‌کنندگان و تحلیل داده‌ها نشان داد افراد سوگواری با یادآوری برخی مفاهیم معنوی و دینی تسلی پیدا می‌کنند. اکثر این مفاهیم با ابزارهای معنوی مورد استفاده از آن‌ها برای مقابله با سوگ مشترک و مشابه است.

۱- طلب صبر:

بازمانده نیاز به صبر و تحمل کردن داغدیدگی را کاملاً در درون خود احساس می‌کند و خودش نیز همواره از خداوند می‌خواهد تا به او کمک کند با صبر و طاقت از این مرحله عبور کند و بتواند این فقدان را تحمل کرده، با آن کنار بیاید و سازگار شود. بنابراین زمانی که افراد برای تسلیت‌گویی طلب صبر برای بازمانده دارند، برای او خوشایند بوده و احساس درک شدن از سوی فرد را دارد.

۲- یادآوری امتحان خداوند

فرد داغ‌دیده فقدان فرزند عزیزش را آزمایشی از سوی خداوند دانسته و زمانی که دیگران نیز با این نگرش به این داغدیدگی نگاه می‌کنند و آن را برای تسلی خاطرش بیان می‌کنند، رضایت بخش می‌داند. یادآوری امتحان الهی بودن این داغ منجر به افزایش صبر و تحمل و کاهش تفکرات منفی و ناکارآمد برای فرد داغ‌دیده است.

۳- حکمت و مصلحت

فرد داغ‌دیده همواره به دنبال این است که چرا این اتفاق افتاده و نمی‌تواند با علل و اسباب مادی این فقدان بزرگ را توجیه کرده و آرامش یابد. او در درون خود در نظر دارد که خداوند حکیم است و بدون دلیل اراده او بر چیزی تعلق نمی‌گیرد و هم‌چنین آفریده خداوند بوده و بهتر از هر کسی می‌داند که در چه چیزی خیری برای هر فرد نهفته است. مادر داغ‌دیده با این ابزار به مقابله با فقدان می‌پردازد و بیان و یادآوری مصلحت و حکمت خداوند از سوی دیگران نیز برای او تسلی بخش است.

۴- تقدیر الهی دانستن

این که خداوند چیزی را مقدر کرده و اتفاق از کنترل و خواست مادر بیرون بوده و او نقشی در این فقدان نداشته منجر به احساس آرامش بیشتر و کاهش هیجان‌های منفی به ویژه احساس گناه در او می‌شود. بنابراین بیان این که این فقدان مقدر شده و در تقدیر الهی

بیان رنج بی‌فایده: برخی دیگر بیان می‌کردند که متوفی رنج زیادی را به خاطر بیماری متحمل شده و بازماندگان نیز زحمت زیادی کشیدند اما در نهایت فوت شده است. بیان این که این رنج بی‌ثمر و بی‌فایده بوده برای مادران ناخوشایند بود.

شرکت‌کننده شماره ۱۳: «یکی از اقوام اومه بود می‌گفت آخ بمیرم خیلی هم خرج کردید و رفتید و اومدید ولی آخرش فایده‌ای نداشت».

کنکاش جزئیات: مادران داغ‌دیده از پرسیدن جزئیات و جستجوی بیش از حد درباره بیماری فرزند و مسائلی از این قبیل ابراز ناراحتی داشتند.

شرکت‌کننده شماره ۵: «اگه کسی می‌آمد میگفت که حالا چه مشکلی داشته میگفتم پلاکت خونش میفتاده و یا اگه کسی میگفت مشکل خونی داشته باز هم با اینکه میدونستم میگفتم چرا حرف در میارن. اصلاً خوشم نمی‌آمد. آره با اینکه میدونستم دوست نداشتم کسی بهم بگه».

قضاوت درباره بازماندگان و متوفی: صحبت‌هایی با رنگ و بوی قضاوت کردن درباره بازماندگان و متوفی برای مادران ناراحت‌کننده بود.

شرکت‌کننده شماره ۹: «میگفتم چرا خدا اینطور سرش آورده، او که آدم خوبی بوده. چرا دخترش اینطور شده».

عدم حضور افراد نزدیک: برخی افراد بدون دلیل خاص و برخی دیگر نیز به خاطر مسائل ارتباطی قبلی حضور نداشته و یا رفت و آمد بسیار کمی داشتند که این نیز برای مادر داغ‌دیده ناخوشایند بوده است.

شرکت‌کننده شماره ۱۰: «بعد مراسم دیگه عروسمون پا خونه ما نگذاشت. قبلش هم خیلی نیومد. حتی مراسم ختم هم که برای پسرم تو خونه خودم گرفتم نیومد».

محتوای آموزشی مشاوره‌ای بسته آداب تسلیت‌گویی

با توجه به مصاحبه‌های انجام شده با مادران داغ‌دیده و بررسی تجارب زیسته مادران و تحلیل مصاحبه‌های انجام شده بسته آموزشی مشاوره‌ای برای آداب تسلیت‌گویی تهیه شد. بر اساس تم‌های اصلی و فرعی پژوهش برخی از رفتارها در برخورد با مادر داغ‌دیده منجر به تسلی خاطر او شده و برخی دیگر از رفتارها منجر به رنجیده شدن و آزرده‌گی بیشتر می‌شود.

در واقع بایدها و ناپایدها و هنجارهایی در تسلیت‌گویی باید رعایت شود و در عین حال استفاده از برخی ادبیات، واژگان، رفتارها و صحبت‌ها منجر به تسلی بیشتر بازماندگان به ویژه مادر سوگواری می‌شود. بنابراین محتوای حاضر بر دو دسته بایدها و ناپایدها در تسلیت‌گویی تهیه شده است.

دسته اول بایدها یا بهین‌گویی‌ها در تسلیت‌گویی است که استفاده از آن منجر به تسلی خاطر و عدم آزرده ساختن بازمانده می‌شود. دسته

چنین بوده است، با در نظر گرفتن این که خداوند بهتر از هر کسی خیر و صلاح بنده را می‌داند و بر هر کاری قادر و توانا است، منجر به تسلی خاطر بازمانده می‌شود.

۵- ذکر مصائب اهل بیت

مادران به فراوانی بیان کرده‌اند که هیچ مصیبتی مانند مصیبت و داغ فرزندان نیست و از این جهت داغ خود را با هیچ داغ دیگری مقایسه نمی‌کنند و سختی آن را بیش از هر چیزی توصیف کرده‌اند. اما در این بین بیان داشته‌اند که در بسیاری از موارد به یاد مصیبت‌ها و سختی‌های اهل بیت به ویژه حضرت سیدالشهدا (ع) افتاده و داغ و مصیبت فرزندان برومند ایشان از شیرخوار تا جوان را تصور کرده و با این یادآوری آرام گرفته‌اند. زمانی که افراد برای تسلیت گویی نیز یادآور این مصیبت‌ها بوده و ذکری از اهل بیت در قالب سخنان کوتاه یا داستان حکیمانه داشته‌اند نیز مادران آن را تسلی بخش دانسته بودند.

۶- یادآوری آخرت

بیان ویژگی‌های این دنیا و جهان آخرت و مقایسه آن دو از نظر جاودانگی، واقعی بودن، گذرا بودن، محل سختی یا آسایش بودن و موارد مشابه دیگر نیز منجر به آرامش خاطر بازمانده شده است. این که دنیا مکانی موقتی بوده و سرای ابدی دنیای آخرت است و همه ما طعم مرگ را می‌چشیم و کسی در این دنیا باقی نمی‌ماند تسلی دهنده بوده است. از طرفی تصویر دنیای آخرت و این که متوفی در شرایط خوبی است و نعمات و لذت‌های واقعی در دنیای آخرت است و آن جا هیچ رنجی وجود ندارد نیز منجر به آرامش خاطر مادر شده است.

بهین گویی متمرکز بر هیجان

۱- امیدواری و همدلی کردن

مادر داغدیده ثمره زندگی خود و کسی را که به او امید داشته و در انتظار بزرگ شدن و ثمر دانش بوده را از دست داده است بنابراین به شدت ناامید است و مادرانی که فرزندان دیگری دارند امیدواری بیشتری دارند. با این وجود مادر نیاز زیادی دارد که به او برای ادامه زندگی و برای آینده فرزندانش به او امیدواری داده شود. انگیزه و امید به زندگی مادر کاهش یافته و ادبیاتی که بتواند باعث امیدواری مادر شود به شدت برای او تسلی بخش است.

مادر داغدیده تجربه دشواری زیادی دارد و همه ابعاد غم را با تمام ویژگی‌های آن تجربه می‌کند و نیاز به همدلی بسیار زیادی دارد. جملاتی که نشان بدهد افراد سعی بر درک شرایط او دارند و تا حدی می‌فهمند که شرایط سختی را تجربه کرده و شدت هیجان غم در او زیاد و تحمل ناپذیر است، منجر به تسلی مادر می‌شود.

۲- حضور افراد با تجربه مشابه

افراد داغدیده‌ای که به ویژه فرزندان یا اقوام نزدیک از دست داده‌اند، با حضور خود این حس را برای مادر داغدیده ایجاد می‌کنند که کسی هست که تا حدودی می‌فهمند او «چه می‌کشد» و «چه حالی دارد». این حس درک شدن منجر به آرامش مادر می‌شود. علاوه بر این

افراد داغدیده حقیقتاً نیز حال مادر سوگوار را بهتر درک کرده و مصاحبه‌ها نشان داده است که جملات و کلماتی را بیان می‌کنند که زبان حال مادر بوده و برای آن‌ها آرامش دهنده بوده و حس درک شدن را به همراه دارد.

۳- حضور اقوام نزدیک

وجود و حاضر بودن اقوام و خویشاوندان نزدیک نیز برای بازمانده تسلی دهنده است. صرف حضور داشتن به معنای همدردی بوده و مادر احساس تنهایی کمتری دارد و فقدان را کمتر تجربه می‌کند. هر چند با رفتن افراد و خلوت تر شدن بعد از چند روز احساس‌های دیگری به سراغ مادر می‌آید ولی در همان روزهای حضور نیز آرامش بیشتر و هیجان منفی کمتری دارد. بررسی نشان داده است که هر چه اقوام نزدیک به ویژه خویشاوندان درجه یک حضور بیشتر و پررنگ تری داشته باشند برای مادر بهتر است. هم‌چنین حضور اقوامی که مشکلات ارتباطی با خانواده داغدیده داشته و الان حاضر شده‌اند و البته رفتار خوب و بدون حاشیه دارند نیز برای مادر خوشایند است.

۴- نیک گویی از متوفی

یکی از مواردی که به طور شگفت‌انگیزی منجر به تخلیه هیجانی در مادر شده و احساس تحمل بیشتری را برای او به همراه دارد، ذکر خوبی‌های متوفی، بیان جایگاه خوب برای او در آخرت و هر مصداق رفتاری و عینی است که فرزند او را انسان خوب و بهشتی توصیف کند. این ادبیات به شدت برای مادر خوشایند است. به ویژه این که اگر فرزند کوچک از دست داده باشد و به دلیل سن تکلیف نرسیدن و گناه نداشتن او را دستاویزی برای شفاعت خودش در آخرت بدانند بسیار مایه خرسندی مادر بوده است.

نباید‌های تسلیت گویی (تسلیت ناگویی‌ها)

برخی بیانات، رفتارها و اظهارات به شدت باعث ناراحتی افراد داغدیده به ویژه مادرانی می‌شود که به دلیل سرطان فرزند خود را از دست داده‌اند. این موارد به عنوان نباید‌هایی است که برای تسلیت گویی باید رعایت شود تا منجر به آزرده خاطر مادر داغدیده نگردد.

۱- یادآوری برخی سختی‌ها در ارتباط با متوفی

مادر داغدیده با فرزند مبتلا به سرطان، سختی بسیاری به دلیل بیماری فرزند متحمل شده است. هر مادری با توجه به نوع سرطان فرزند خود سختی‌های منحصر به فردی داشته است. این یکی از مواردی است که منجر به زجر مادر می‌شود و بر غم و رنج او در شرایط فقدان می‌افزاید. بنابراین یادآوری این خاطرات برای مادر توسط دیگران خوشایند نبوده و باعث ناراحتی بیشتر او می‌گردد. به ویژه اگر خاطر نشان می‌کرده‌اند که با وجود زجر و اذیت شدن زیاد فرزند و خانواده در نهایت فرزند از دست رفته است ناراحتی مضاعفی را به مادر تزریق می‌کرده‌اند. بنابراین در تسلیت گویی باید بر این امر دقت نظر داشته و مواردی از این قبیل را مطرح نکنیم.

اعتبارسنجی بسته آداب تسلیت‌گویی برای سنجش روایی محتوایی، بسته طراحی شده همراه با مقوله‌های استخراج شده از بخش بررسی پدیدارشناسی به ارزیاب درمانگران با تجربه در حوزه سوگ، روان‌شناسی و مشاوره اسلامی داده شد. از ارزیابان خواسته شد تا ارتباط و ضرورت مقوله‌های طراحی شده را مورد بررسی قرار داده و مطابق با چک لیست تکمیل کنند. جدول شماره ۳ شاخص‌های ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) و شاخص روایی محتوایی (CVI) را نشان می‌دهد. نتایج حاصل از این بررسی نشان داد توافق ارزیابان برای محتوای بسته قابل قبول بوده و هیچ محتوایی حذف نشد. حداقل مقدار قابل قبول برای روایی محتوا ۰/۷۹ بوده که برای مقوله‌ها روایی ۰/۸۵ به دست آمد. همچنین حداقل ضریب نسبی روایی محتوا نیز ۰/۶۲ بوده که برای عناوین بسته ۰/۶۷ حداقل مقدار به دست آمده بود.

مگر در شرایطی که شناخت کامل از مادر یا بازمانده داشته و مطمئن هستید که این ادبیات منجر به رنجش فرد نمی‌شود.

۲- کنکاش جزئیات

یکی از ناراحت‌کننده‌ترین موارد کنکاش و پرس و سؤال درباره جزئیات بیماری و فوت متوفی بوده است. مواردی که مادر مایل باشد خود اظهار می‌کند و نباید در این باره به جستجو پرداخت.

۳- قضاوت درباره بازماندگان و متوفی

اظهاراتی که دربرگیرنده مفهوم قضاوتی درباره مادر، سایر بازماندگان و متوفی باشد، برای مادر ناراحت‌کننده است. اظهاراتی مشابه این که پدر از مادر ناراحت تر است، یا اینکه چه کسی کمتر ناراحت است و مواردی از این قبیل و هر گونه صحبتی که قضاوتگر باشد برای بازماندگان منجر به رنجش و آزردهی می‌شود.

۴- عدم حضور افراد نزدیک

حضور نداشتن اقوام نزدیک در مراسم‌ها و برای عرض تسلیت یا حضور کم‌رنگ داشتن به دلایل مختلف یا حتی بدون دلیل نیز برای بازماندگان باعث ناراحتی و آزردهی خاطر است.

جدول ۳. شاخص ضریب نسبی روایی محتوا و روایی محتوایی بسته آداب تسلیت‌گویی

محتوا	(Min-Max) CVI	(Min-Max) CVR
۱- طلب صبر	۱ - ۱	۰/۸۲ - ۱
۲- یادآوری امتحان خداوند	۰/۹۵ - ۱	۰/۸۴ - ۱
۳- حکمت و مصلحت	۰/۹۸ - ۱	۰/۸۹ - ۱
۴- تقدیر الهی دانستن	۰/۹۴ - ۱	۰/۷۹ - ۱
۵- ذکر مصائب اهل بیت	۱ - ۱	۰/۸۹ - ۱
۶- یادآوری آخرت	۱ - ۱	۰/۸۰ - ۱
۷- امیدواری و همدلی کردن	۱ - ۱	۰/۸۹ - ۱
۸- حضور افراد با تجربه مشابه	۱ - ۱	۰/۸۷ - ۱
۹- حضور اقوام نزدیک	۰/۹۷ - ۱	۰/۸۸ - ۱
۱۰- نیک‌گویی از متوفی	۱ - ۱	۰/۸۹ - ۱
۱۱- یادآوری برخی سختی‌ها در ارتباط با متوفی	۰/۹۸ - ۱	۰/۸۸ - ۱
۱۲- کنکاش جزئیات	۰/۹۹ - ۱	۰/۸۹ - ۱
۱۳- قضاوت درباره بازماندگان و متوفی	۰/۹۹ - ۱	۰/۷۹ - ۱
۱۴- عدم حضور افراد نزدیک	۰/۹۰ - ۱	۰/۸۷ - ۱

نتیجه‌گیری

از بررسی این سؤال سه مضمون اصلی و شانزده مضمون فرعی حاصل شد. لازم به ذکر است به دلیل عدم انجام پژوهش مرتبط با این موضوع تحقیقات همسو و ناهمسو با یافته‌های حاضر یافت نشد.

هنگام تسلی دادن در بسیاری از موارد زمانی که افراد از ادبیات دینی و معنوی استفاده می‌کردند برای بازمانده خوشایند بود. طلب صبر، امتحان الهی دانستن، بیان حکمت و مصلحت خدا، تقدیر، ذکر مصائب اهل بیت و یادآوری آخرت مواردی بودند که با به کارگیری آن‌ها در تسلیت‌گویی منجر به تسلی خاطر بازمانده و آرامش خاطر او می‌شدند.

تسلیت‌گویی به شیوه مناسب به گونه‌ای که باعث همدردی داغدیدگان شود در دین اسلام مورد سفارش و تأکید بسیار قرار گرفته است. دلجویی، همدردی و سهیم شدن در غم و اندوه دیگران و انجام کارهایی که باعث کاهش غم و غصه دیگران شود باعث

معمول است. بیان سختی‌های اهل بیت و یادآوری رنج و مصیبت آن‌ها برای فرد بازمانده یادآور می‌شود که افرادی به ناحق مورد ظلم و مصیبت‌های فراوان قرار گرفته‌اند و رنجی بسیار بزرگتر از رنج کنونی او را متحمل شده‌اند. این امر منجر به افزایش مقابله فرد با غم و اندوه ناشی از فقدان عزیز از دست رفته می‌شود.

یادآوری آخرت نیز برای بازمانده تسلی بخش است. زیرا می‌داند دنیا محل عبور و گذر بوده، مرگ برای همه اتفاق می‌افتد و جهان آخرت جهان پایداری است که همه سرانجام به آن منتقل خواهند شد و او نیز دیر یا زود به عزیز از دست رفته خود می‌پیوندد (۲۳). از آن‌جا که مادر شرایط هیجانی دشواری را تحمل می‌کند نیاز به راهبردهایی دارد که هیجان او کاهش یابد و بتواند خود را از نظر هیجانی تنظیم کند. برخی اظهارات افراد برای تسلی دادن منجر به کاهش احساس منفی در مادر شده و توسط شرکت‌کنندگان مثبت ارزیابی شده است. امیدواری دادن و همدلی، حضور افراد با تجربه مشابه، حضور اقوام نزدیک و نیک‌گویی از متوفی از جمله مواردی است که برای بازماندگان تسلی بخش بوده است.

فرد سوگوار می‌داند که عزیز از دست رفته بر نمی‌گردد و آشفتگی هیجانی شدیدی دارد و با مسئله‌ای مواجه شده که در ابتدای امر نمی‌توان آن را با یک رویکرد حل مسئله مورد ارزیابی قرار داد و به دلیل بار هیجانی و عاطفی سوگ نیازمند این است که آشفتگی هیجانی او کاهش یابد. بنابراین همدلی با مادر داغ‌دیده، امید دادن به او به دلیل از دست دادن ثمره زندگی و امید آینده‌اش برای او کمک کننده است. علاوه بر این حضور افرادی که خود داغ مشابه را تجربه کرده‌اند، برای مادر این دریافت را ایجاد می‌کند که این فرد به دلیل تجربه مشابه می‌تواند حال من را درک کند و شرایط من را بفهمد بنابراین حضور افراد با تجربه مشابه عمیقاً می‌تواند تسلی‌دهنده باشد و به مادر القا کند که او نیز می‌تواند مانند دیگرانی که با این سوگ مواجه بودند و مقابله کردند، این مراحل را بگذرانند. چون مادر داغ‌دیده دقیقاً احساس می‌کند که اصلاً تاب تحمل این داغ را ندارد و هیچ‌گاه زندگی او به شرایط عادی بر نمی‌گردد اما با مواجهه با افراد داغ‌دیده‌ای که این مراحل را گذرانده‌اند می‌تواند به بازیابی و امیدواری و مقابله خود با شرایط سوگ کمک کند.

حضور اقوام نزدیک نیز برای مادر حس پشتیبانی و حمایت را به همراه دارد و احساس می‌کند تنها نیست و افرادی هستند که می‌خواهند به او کمک کنند. علاوه بر این وجود افراد از میزان احساس تنهایی فرد بعد از تجربه سوگ کم می‌کند و همچنین حضور آن‌ها باعث کاهش نشخوار ذهنی فرد سوگوار می‌شود. در بسیاری از موارد افراد با فوت نزدیکان احساس بی‌ارزشی دارند، بنابراین نیک‌گویی از متوفی ممکن است منجر به احساس ارزش در بازمانده و در نتیجه تسلی خاطر بازمانده شود.

نکته مهم در تسلیت‌گویی این است که نمی‌توان یک راهبرد یا ادبیات را برای همه به کار برد. به عنوان مثال برخی از مادران از بیان برخی جملات و اظهارات خوشحال بودند اما برخی دیگر از

پاداش بسیار در نزد خداوند خواهد شد. به طور ناخودآگاه افراد در مواجهه با فقدان دچار غم و اندوه می‌شوند و نیاز به دلجویی و آرامش دارند. در سیره اهل بیت و اولیا نیز وجود دارد که از تسلیت‌گویی دیگران به خاطر مصیبت احساس خشنودی و رضایت داشتند (۱۴).

حضورت محمد (ص) نیز فرموده‌اند: «هر کسی فرد سوگواری را تسلی دهد، اجر و پاداشی مانند اجر او را دارد (۱۵). امیرالمؤمنین علیه السلام نیز می‌فرمایند: «هرکس مادر فرزندمرده‌ای را تسلی بدهد، خداوند در آن روز که هیچ سایه‌ای جز سایه عرش او نیست، او را در سایه عرشش جای می‌دهد». در بیان آداب و چگونگی تسلیت نیز بیان شده است که رسول خدا (ص) هنگام تسلیت می‌فرمودند: «خداوند اجرتان دهد و شما را مشمول رحمت خویش گرداند» (۱۶).

همان‌طور که در تبیین یافته‌های پیشین نیز بیان شد بین معنویت، مذهب و کاهش نشانه‌های سوگ و مقابله با فقدان، همبستگی و ارتباط قوی وجود دارد. مطالعات متعددی نشان داده‌اند افراد با سبک مقابله مذهبی، اعتقاد به خدا و اعتقادات معنوی قوی بهتر توانسته‌اند با فقدان مواجه شده و نشانه‌های سوگ در مدت زمان کمتری در آن‌ها کاهش یافته یا از بین رفته است. این یافته‌ها با پژوهش‌های (۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱) همخوانی داشته است.

در سؤال دوم پژوهش مبنی بر راهبردهای مقابله در افراد با سوگ فرزند نیز مقوله‌های صبر، امتحان الهی، حکمت و مصلحت خدا، تقدیر، ذکر مصائب اهل بیت و یادآوری آخرت به عنوان مواردی بود که باعث مقابله بهتر و آرامش مادر شده بود. بنابراین تسلیت‌گویی به این شیوه و تأکید بر موارد ذکر شده می‌تواند باعث تسلی خاطر مادر باشد. صبر ابراری بوده که مادر در دعاهای خود نیز از خداوند تقاضا دارد به او عطا کند تا قادر به تحمل این مصیبت باشد. بنابراین طلب صبر برای مادر برای او تسلی‌دهنده است. یادآوری امتحان و آزمایش الهی بودن نیز همان‌طور که قبلاً بیان شد کارکرد مثبتی برای حفظ آرامش مادر و احساس منفی او به ویژه احساس گناه و سرزنش خود دارد. بیان حکمت و مصلحت خداوند بودن این امر و تقدیر الهی بودن نیز احساس کنترل منفی مادر را کاهش داده و خداوند را به عنوان منبع و منشاء خیر دانسته و در نتیجه احساس منفی مادر کاهش می‌یابد. بنابراین تأکید بر این امر در تسلیت‌گویی نیز کارکرد مثبت دارد. فکر این که در پس این اتفاق مصلحتی هست که خداوند به آن آگاه است توانایی صبر و مقابله را افزایش می‌دهد. تأکید بر تقدیر بودن اتفاق نیز منجر به کاهش احساس گناه و نوعی تسلیم شدن می‌شود که در نهایت هیجان منفی فرد را کاهش می‌داد و از تقلای بی‌بهره جلوگیری می‌کرد. (۲۲)

از زمان پیامبر اکرم (ص) تأکید بر برگزاری مراسم عزاداری برای همدردی با صاحبان‌عزا بوده است. برگزاری مراسم و سخن از مصائب اهل بیت نیز به عنوان یک رسم و آیین در عزاداری‌ها

Volume 1. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Theological Seminary Society of Teachers.

3. Hossein, Bafkar. (1389). Social etiquette in Islam. Publisher: Center for Islamic Research of Radio and Television.

4. Rizwanfar, Ahmed. 1384. The moral culture of the innocents, peace be upon them. Qom: Radio of the Islamic Republic of Iran, Islamic Research Center.

5. Mohammadi Rayshahri, Mohammad. (1383). The amount of wisdom. Qom: Dar al-Hadith.

6. Bentzen, J. (2020). In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic. *Covid Economics*, 20; 52-108.

7. Bergstraesser, E., Inglin, S., Hornung, R., & Landolt, M. A. (2015). Dyadic coping of parents after the death of a child. *Death studies*, 39(3), 128-138.

8. Brown, S. L., Nesse, R. M., House, J. S., & Utz, R. L. (2004). Religion and emotional compensation: results from a prospective study of widowhood. *Pers Soc psychol Bull*, 30, 1165-74.

9. Clarke, S. M., Hayslip, B. J., Edmondson, R., & Guarnaccia, C. A. (2003). Religiosity, afterlife beliefs, and bereavement adjustment in adulthood. *Journal of Religious Gerontology*, 14, 20.

10. Cox, J., Davies, D. R., Burlingame, G. M., Campbell, J. E., Layne, C. M., & Katzenbach, R. J. (2007). Effectiveness of a trauma/grief-focused group intervention: A qualitative study with war-exposed Bosnian adolescents. *International Journal of Group Psychotherapy*, 57(3), 319-345.

11. Dias, N., Docherty, S., & Brandon, D. (2017). Parental bereavement: Looking beyond grief. *Death Studies*, 41(5), 318-327.

12. Gall, T. L. (2004). Relationship with God and the quality of life of prostate

همین ابراز کلمات ناراحت می‌شدند. یک نمونه بارز در این باره این بود که افراد بیان می‌کردند، متوفی سختی زیادی کشیده و مرگ برای او راحتی بوده است. برخی مادران این جمله را باعث تسلی خود دانسته و برخی دیگر از این جمله ناراحت می‌شدند. بنابراین با وجود مواردی که به عنوان تسلی بخش برای مادران حاصل شده است باید همواره ویژگی‌های طرف مقابل و همچنین خلیات او را نیز در نظر گرفت و بر این اساس تسلیت گویی کرد.

علاوه بر این که در تسلیت گویی برخی بیانات باعث آرامش می‌شوند انجام برخی رفتارها و گفتارها می‌تواند باعث ناراحتی بازماندگان شود بنابراین باید از برخی موارد پرهیز کرد. یکی از این ها یادآوری برخی سختی‌ها در ارتباط با متوفی است. زمانی که افراد اظهاراتی با این محتوا داشتند که متوفی سختی زیادی کشیده و رنج‌های او را به طور خاص درباره بیماری (شیمی درمانی، لاغر شدن و غیره) بیان می‌کردند مادران اظهار نارضایتی داشتند. این امر می‌تواند به دلیل یادآوری خاطرات تلخ و دشوار در ارتباط با بیماری فرزند باشد.

برخی دیگر بیان می‌کردند که متوفی رنج زیادی را به خاطر بیماری متحمل شده و بازماندگان نیز زحمت زیادی کشیدند اما در نهایت فوت شده است. بیان این که این رنج بی‌ثمر و بی‌فایده بوده برای مادران ناخوشایند بود.

یکی دیگر از مواردی که باید پرهیز کرد کنکاش جزئیات و پرس و جو از مسئله بیماری و فوت فرزند است. مادران در اغلب موارد هر آنچه مایل باشند را گزارش می‌کنند و نباید با پرسیدن جزئیات باعث ناراحتی مادر شد. این امر میزان همدلی را کاهش داده و هم چنین یادآور خاطرات ناخوشایند است.

صحبت‌هایی با رنگ و بوی قضاوت کردن درباره بازماندگان و متوفی نیز برای مادران ناراحت کننده بود. مورد دیگر عدم حضور افراد نزدیک بود. برخی افراد بدون دلیل خاص و برخی دیگر نیز به خاطر مسائل ارتباطی قبلی، حضور نداشته و یا رفت و آمد بسیار کمی داشتند که این نیز برای مادر داغ‌دیده ناخوشایند بوده است.

از محدودیت‌های پژوهش حاضر مصاحبه با مادران سوگوار به دلیل آشفتگی هیجانی کار سخت و دشواری بود که باعث می‌شد روند مصاحبه‌ها کندتر باشد و مصاحبه نیازمند مدیریت و در عین حال همدلی قوی با شرکت کنندگان بود.

References

The Holy Quran

Nahj al-Balagha

Gharal Hakam

1. Majlesi, Mohammad Bagher. (Bihar al-Anwar), volume 71.

2. Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali. (1413 lunar year). *Man Laihzara Al-Faqih*,

22. Stroebe, M. S., Hansson, R. O., Schut, H. E., & Stroebe, W. E. (2008). Handbook of bereavement research and practice: Advances in theory and intervention (pp. xiv-658). American Psychological Association.
23. Tullis, J., Schalley, S., Navaneethan, H., Chapman, C., & Weaver, M. S. (2021). Spoke and wheel: turning toward pediatric social workers for family-based bereavement support. *Journal of Social Work in End-of-Life & Palliative Care*, 17(4), 254-261.
- cancer survivors. *Quality of Life Research*, 13, 1357-1368.
13. Hamdan, A. (2008). Cognitive restructuring: An Islamic perspective. *Journal of Muslim mental health*, 3(1), 99-116.
14. Hollander, T. (2016). Ambiguous loss and complicated grief: understanding the grief of parents of the disappeared in Northern Uganda. *Journal of Family Theory & Review*, 8(3), 294-307.
15. Jaaniste, T., Coombs, S., Donnelly, T. J., Kelk, N., & Beston, D. (2017). Risk and resilience factors related to parental bereavement following the death of a child with a life-limiting condition. *Children*, 4(11), 96.
16. Koenig, H. G. (2018). Religion and mental health: Research and clinical applications. Academic Press.
17. Mehraby, N. (2003). Psychotherapy with Islamic clients facing loss and grief. *Psychotherapy in Australia*, 9(2).
18. October, T., Dryden-Palmer, K., Copnell, B., & Meert, K. L. (2018). Caring for Parents after the death of a child. *Pediatric Critical Care Medicine*, 19(8S), S61-S68.
19. Price, J. E., & Jones, A. M. (2015). Living through the life altering loss of a child: A narrative review. *Comprehensive Child and Adolescent Nursing*, 38(3), 222-240.
20. Solomon, R. M., & Rando, T. A. (2012). Treatment of grief and mourning through EMDR: Conceptual considerations and clinical guidelines. *European Review of applied psychology*, 62(4), 231-239.
21. Song, J., Floyd, F. J., Seltzer, M. M., Greenberg, J. S., & Hong, J. (2010). Long-term effects of child death on parents' health-related quality of life: a dyadic analysis. *Family relations*, 59(3), 269-282.